

Трибуна молодого автора

Т. Ю. Горбань (Київ)

З історії становлення українознавства (1917—1920 рр.)

Українознавство належить до тих сфер суспільного буття, інтерес до яких помітно зростає на етапі творення незалежної держави. Переконливим свідченням цього є такі етапні періоди в історії нашої держави, як існування Української Народної Республіки та гетьманату П. Скоропадського, коли, власне, й були закладені основи новітнього українознавства. Державотворчі процеси сьогодення помітно актуалізували і активізували наукове осмислення зазначеної проблеми.

І це зрозуміло. Адже українознавство належить до найголовніших чинників духовного відродження народу, формування його національної свідомості, історичної пам'яті. То ж не випадково в стислі строки створено інститути українознавства в системі Національної Академії наук України та в Київському університеті ім. Тараса Шевченка, під тією ж назвою відкриваються кафедри, навчальні кабінети у вищих та середніх навчальних закладах. Проблемам українознавства присвячуються науково-практичні конференції, наукові розвідки¹.

Підвищений інтерес до українознавства обумовлений ще й тією об'єктивною реальністю, що останні десятиліття (з початку 30-х р.) воно перебувало в глибокому кризовому стані. В той час, як у багатьох зарубіжних країнах існує наукове українознавство з певною мережею відповідних закладів, в самій Україні донедавна вони були відсутні. І як результат, маємо на сьогодні більше запитань, ніж відповідей щодо предмету дослідження: від того, що таке українознавство (в його теоретичному осмисленні і понятійному вираженні) до того, чи було і є воно взагалі, а якщо є, то який його конкретний зміст?

Відповіді на подібні запитання, безумовно, будуть дані в процесі розвитку самого українознавства, адже наукова розробка його сучасної концепції ще тільки-но почалася. Визначення ж, які маємо на сьогодні, хоча і належать авторитетним виданням і авторам, носять здебільшого не досить конкретний, загальноконцептуальний характер, як-то: українознавство — це «наука про наш рідний край» (С. Єфремов); «пізнання таких складних понять, як Україна та український народ» («Енциклопедія українознавства»); «наука про український етнос у межах України та всієї планети» (П. Кононенко)². Зазначимо, що цитовані визначення взяті як найбільш узагальнюючі, більш повний виклад їх дається в названих працях.

Загальновідомо, що нове — це здебільшого забуте старе. В історії нашої держави вже був період, коли слово «українознавство» часто зустрічалося як в офіційних документах державного рівня, так і на сторінках численних видань, причому авторами публікацій нерідко були й найвидатніші вчені того часу. Перелік праць з різних галузей українознавства, які вийшли за період з кінця XIX ст. до початку 20-х років наступного століття, міститься в брошурі С. Єфремова «Українознавство» (Покажчик потрібної до самоосвіти літератури), виданій 1920 р. Оскільки брошура давно стала бібліографічною рідкістю, зазначимо, що вміщений в ній перелік праць повністю передрукований в названій раніше статті П. Кононенка. Там же заінтересований читач знайде і перелік численних публікацій з українознавства, що вийшли друком в

20-х роках — найсприятливіших для даної галузі знань за всі роки радянської влади.

Національна революція в Україні 1917—1920 років, як уже зазначалося, відкрила реальні можливості для розвитку українознавства, дала поштовх до створення відповідних інституцій в галузі освіти, науки, мистецтва та ін. Так, вже у березні 1917 р. було порушено питання про необхідність відкриття у Києві Українського народного університету. Ентузіазм його засновників виявився настільки великим, що університет відкрився вже 5 жовтня 1917 р., причому на громадські і приватні кошти, без фінансової допомоги з боку держави. Щоправда, пізніше, за гетьмана Скоропадського, університет набув статусу державного. Відповідний закон був затверджений гетьманом 17 серпня 1918 р., одночасно з виданням закону про заснування Кам'янець-Подільського державного університету. Значення відкриття цих вищих навчальних закладів важко переоцінити, враховуючи, що до революції на Україні (мається на увазі та її частина, що перебувала у складі Російської імперії) не існувало жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання.

Становлення вищої української школи не обмежилось створенням названих університетів, хоча вже й це було подією величезної ваги з точки зору розвитку українознавства. Процес цей йшов і шир, і глиб. Так почав діяти історико-філологічний факультет у Полтаві, який розширяв географію підготовки українознавців. План комісії по вищій школі міністерства освіти УНР, що передбачав створення у всіх вузах України кафедр українознавства, дав поштовх відкриттю у вузах кафедр української мови, літератури, історії, українського права. З осені 1917 р. у Києві та інших містах відкрилися українські гімназії.

Помітного прискорення цей процес набув у 1918 р. Окрім того, що відкривалися нові українські гімназії, українізувались і вже існуючі російськомовні — цілком або частково, в залежності від можливостей забезпечення вчительськими кадрами. З 1918/19 навчального року міністерством народної освіти УНР було заплановано, у зв'язку з загальним планом поділу шкіл у відповідності з національним складом населення, перевести більшість державних навчальних закладів на українську мову навчання.

І все ж, обумовлений об'єктивними труднощами, процес цей не міг набути бажаного прискорення, хоча становище з освітою в Україні, особливо україномовною, вимагало термінових дій. Міністерство освіти намагалось забезпечити для початку хоча б необхідний мінімум викладання українознавчих дисциплін у школах. Так, законом від 1 серпня 1918 р. передбачалося обов'язкове викладання української мови, письменства, історії та географії у всіх середніх школах, вказувалася обов'язкова кількість відведених для цього годин³.

Для забезпечення українізації шкіл міністерством народної освіти Української держави влітку 1918 р. був оголошений конкурс на видання підручників з українознавства, зокрема на підручники з історії України для початкової та різних класів середньої школи, з історії українського письменства, економічної географії України та ін. З метою ширшого розповсюдження інформації про конкурс та залучення до нього якнайбільше фахівців у деяких київських газетах, зокрема у «Робітничій газеті», «Відродженні», «Новій Раді» по декілька разів публікувалися умови конкурсу.

Чи не найскладнішою проблемою на шляху становлення та розвитку українознавства залишалася проблема кадрів для навчальних закладів. Вирішувалася вона в різні способи. Зокрема, I Всеукраїнський педагогічний з'їзд, що відбувся у квітні 1917 р., закликав викладачів-українців, що виїхали з України, повернутися, а тих, хто залишився і міг викладати українською мовою — вести нею навчання паралельно з російськомовними курсами. Ще один вагомий крок до розв'язання проб-

леми кадрів був зроблений в листопаді 1917 р. із заснуванням у Києві Української педагогічної академії.

Звичайно, ці заходи не зменшували актуальності проблеми педагогічних кадрів, яка ще більше загострилася у зв'язку з введенням у всіх школах штатної посади вчителя українознавства. У зв'язку з цим міністерство освіти звернулося із закликом «До всіх «Просвіт», професійних українських учительських спілок і всього організованого українського учительства» з тим, щоб забезпечити названі посади відповідною кількістю фахівців, яким належало організувати національно-культурне виховання молоді⁴.

Заклики відігравали неабияку роль у певній ситуації, проте навіть найпатріотичніші з них самі по собі проблему не вирішували — для цього необхідні були практичні кроки. За планом міністерства народної освіти такими діями мало стати створення системи курсів українознавства для вчителів, які мали діяти на всій території України систематично, по змінах. Сприяючи зацікавленості вчительства у названих курсах, міністерство звернулося телеграмою до губернських та повітових земських управ, в якій зажадало подати місцеві думки про бажану сітку учительських курсів українознавства, виходячи з того, що одні курси мають бути створені на три-чотири повіти⁵.

Подальшим кроком у справі підготовки національних кадрів українознавців мало стати створення сітки народних університетів — їх ідея не відкидалася, незважаючи на наявність державних. Спочатку цю ідею спробували реалізувати у Києві, створивши народний університет замість того, що був удержавлений гетьманським урядом. Відповідну роботу розпочала просвітня комісія, створена при Українському державному університеті. Її звернення за допомогою до різних установ та організацій знайшло позитивні відгуки. Зокрема, ідея створення народного університету була підтримана Українським науковим товариством у Києві і Центральним кооперативним комітетом (до цих організацій комісія звернулася з пропозицією взяти на себе ініціативу утворення народного університету, на що була отримана позитивна відповідь, а від Кооперативного комітету — навіть надані кошти)⁶. Допомогти створенню нового народного університету зголосилися також Всеукраїнська спілка земств, Всеукраїнська учительська спілка, Товариство економістів та інші громадські і державні організації і установи⁷. До ряду з них комісія звернулася з проханням про надання можливості користуватися їх бібліотеками, аудиторіями, музеями і т. ін. До речі, створення народного навчального закладу мало за мету не тільки поліпшити стан справ з кадрами українознавців, а й сприяти навчанню обдарованій молоді, яка залишилася поза межами вищої школи, оскільки після удержавлення раніше створеного народного університету вступ до нього був обмежений.

Як свідчать документи, відповідна робота по створенню народних університетів велася і в інших містах України. Обговорювалося також питання про доцільність і можливість створення мандрівного народного університету. Сьогодні можна тільки гадати, якого рівня могла б сягнути національна освіта в Україні і як це могло вплинути на її подальший розвиток, якби політична нестабільність і господарські негаразди не стали на заваді здійснення цих намірів.

Вирішальне значення для розбудови українознавства мало створення наприкінці 1918 р. Української академії наук, у статуті якої зазначалося, що вона, як найвища наукова національна установа, «ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу»⁸. Практично це виявилось таким чином: цикл наук, що входив до історично-філологічного (першого) відділу, поділявся на дві частини. До першої входили загальні науки (десять галузей знань), до другої — науки, які об'єднувалися загальним поняттям «українознавство». В цій частині налічувалось ві-

сім галузей знань, а саме: історія українського народу; грамати́ка та історія української мови; українська народна словесність; історія українського письменства; історія українського мистецтва в зв'язку з все-світньою історією мистецтва; етнографія та історична географія України; археологія України та її допоміжні науки; історія української церкви у зв'язку з всесвітньою історією церкви. Отже, українознавство діставало можливість різнобічного розвитку на найвищому науковому рівні.

Галузі знань, зазначені в Статуті Академії, були втіленням пропозицій, поданих рядом видатних вчених-українців. Так, у пояснювальній записці Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, Г. Г. Павлуцького, Є. К. Тимченка, поданій до Комісії для розробки законопроекту про організацію історично-філологічного відділу УАН, була висунута пропозиція: не минаючи жодної парості історично-філологічних наук, створити 16 кафедр, з яких 8 були б такими, що торкалися українознавства у широкому розумінні цього слова⁹. Назви кафедр, запропонованих зазначеною пояснювальною запискою, прокитично співпали з переліченими у Статуті Академії наук «паростями знання». Те, що у Статуті було записано саме про парості знань, а не про кафедри, наводить на думку, що це було зроблено з метою ширшого погляду на вищеназвані галузі знань, який дав би можливість створити цілі напрями науки по кожній з них, не обмежуючись рамками кафедр.

З метою втілення в практику наукового доробку в галузі українознавства Статутом УАН передбачалося створення при першому відділі ряду постійних комісій: для видання пам'яток мови, письменства та історії (археологічна комісія), для складання історично-географічного словника української землі, діалектологічної, для обслідування пам'яток українського мистецтва, для складання словника живої української мови, історичного словника української мови, для збирання та видання фольклорного матеріалу та ряду інших. Для заохочення науково-практичної діяльності в царині українознавства створювалася комісія для розробки відповідних критеріїв на предмет присудження премій за наукові розробки.

Звичайно, не всі комісії були створені відразу. Так, на травень 1919 р. їх налічувалося 6, але на кінець 1920 р. — вже 13, з яких 9 були постійними. Це означає, що до комісій, створення яких було передбачене Статутом Академії, додалося кілька нових комісій та комітетів, а саме: комісія археологічної карти України, археологічний комітет з музеєм, комітет для видання праць видатного українознавця О. Потебні, комітет для видання творів В. Антоновича, М. Драгоманова та І. Франка та ін. У кількох статутних комісій були дещо змінені назви, а одна з них — діалектологічна — взагалі не була створена.

Робота по напрацюванню багажу українознавства була вельми різноманітна: постійна комісія по складанню словника живої української мови займалася підготовкою карток; правописно-термінологічна — збиранням матеріалу для словників, зокрема для повного орфографічного словника, почала готувати до друку юридичний термінологічний словник. Необхідну підготовчу роботу вела комісія по складанню історичного словника української мови. Комісія по складанню історично-географічного словника української землі працювала над описами джерел, реєстрами, підготовкою статей про різні регіони України.

Отже, незважаючи на складні умови, зроблено було немало. Так, очолювана видатним вченим-істориком Д. Багалієм кафедра української історії у Харкові почала видавати «Записки» з наукових проблем історії України. «Записки», що містили немало значних праць з українознавства, видали вищі навчальні заклади Києва, Кам'янець-Подільська, Полтави, Ніжина, історично-філологічний відділ УАН. Побачили світ декілька чисел трьохмісячника «Україна» за редакцією М. Грушевського. За період 1917—1920 рр. вийшло понад десять знач-

них авторських праць з українознавства, в тому числі таких видатних постатей української науки як Д. Багалій, Д. Дорошенко, С. Єфремов, І. Огієнко та ін.¹⁰

Грунт, на якому виростає будь-яка галузь знання — і українознавство тут не виняток — це бібліотеки. В період національної революції бібліотечна справа в Україні переживала своє піднесення. Першочергово створювалися бібліотеки при школах, які, згідно розпорядження Міністерства освіти, мали комплектуватися переважно українськими книжками, і в першу чергу тими, які потрібні для викладання українознавчих дисциплін.

Вінцем бібліотекотворчого процесу мало стати заснування національної бібліотеки. З цією метою, згідно підписаного П. Скоропадським закону від 2 серпня 1918 р., створювався Тимчасовий комітет на чолі з академіком В. Вернадським. До його складу увійшли також А. Кримський і С. Єфремов. Бібліотека мала увібрати в себе «все, що витворено людською думкою та знанням по всіх науках». Крім того, як зазначалося в підготовчих матеріалах до створення національної бібліотеки, вона мала ще й свою спеціальну задачу, якої на той час не розв'язувала жодна з бібліотек світу, а саме — «закласти УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ, себто відділ україніки»¹¹. Нагромадження книжкового фонду відбувалося за рахунок приватних пожертвуваль, залучення книг з маєткових бібліотек тощо.

Інтерес до українознавства, охопивши життя світське, проник і в релігійну сферу. При тому великому значенні, яке мала релігія в житті українського народу, потреба в її наближенні до національного коріння стала цілком очевидною. Виявом такого розуміння стало, наприклад, клопотання Ради Київської духовної академії перед Св. Синодом про вікриття при академії трьох кафедр українознавства. Невдовзі було оголошено, що з 1918/19 навчального року засновуються кафедри української мови, українського письменства, історії України і західно-руського права¹². Умови конкурсу на заміщення вакантних посад викладачів дисциплін були досить жорсткими.

Звичайно, шлях до становлення українознавства не був безпроблемним. Крім труднощів об'єктивного характеру, траплялися випадки неуважного ставлення до цієї справи представників владних структур. Про деякі з них можна довідатися із статті О. Грушевського (брата М. С. Грушевського) «Сучасне українське архівознавство». З гіркотою і розчаруванням автор статті зауважує, що не виправдовуються сподівання на те, що після революції і встановлення української влади «інтереси української історичної науки будуть близькі керманічам освітньої справи на Україні і таким чином буде поладжена давня неуважність до потреб українського архівознавства»¹³. Проте, зазначає відомий історик, до останнього часу архівна справа в Україні трималась лише подвижництвом вчених. Період з вересня 1917 до квітня 1918 р., на думку О. Грушевського, взагалі проходив «при апатичному відношенні уряду до наукових та архівних питань». Таке ж невдоволення висловлює вчений і міністерством освіти гетьманського уряду. Декларуючи увагу до потреб історичної науки, воно не виділяло обіцяні кошти на архівну роботу, видання спеціальної літератури, оплати праці.

Можна зрозуміти почуття вченого, який вболівав за науку і не міг спокійно спостерігати занедбання самого базису історичної науки, українознавства в цілому. Але не можна не враховувати і об'єктивних причин: політична нестабільність в державі, брак досвіду організаторської роботи молоді влади, економічна розруха і т. ін.

З точки зору історичних вимірів недостатньо обмежуватися лише оцінкою конкретно зробленого в тій чи іншій сфері суспільного буття, в той чи інший конкретний період. Чи, навпаки, ремствувати з приводу незробленого. Не менш важливо об'єктивно оцінити і ті тенденції, які закладалися в основу розвитку суспільства на майбутнє — близьке,

чи більш віддалене. То ж віддамо належне тим, хто, визначаючи орієнтири майбутнього розвитку, брав твердий курс на формування нового, національно свідомого типу громадянина незалежної української держави, хто стояв у витоків новітнього українознавства, дбаючи про його освітнє, наукове, культурне забезпечення.

¹ Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства. Програма міжнародної конференції 15—17 жовтня 1992 р.— Київ, 1992; Українознавство в розбудові держави. Програма щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства. 14—16 жовтня 1993 р.— Київ, 1993; Другий міжнародний конгрес україністів. 21—28 серпня 1993 р. Програма.— Львів, 1993; Кононенко П. Україно-народознавство. Стан, проблеми, перспективи розвитку // Розбудова держави.— 1993.— № 10 та ін.

² Єфремов С. Українознавство (Показчик потрібної до самоосвіти літератури).— Київ, 1920.— С. 4; Енциклопедія українознавства (англомовне видання). Цит. за назв. працею П. Кононенка.— С. 33; Кононенко П. Назв. праця.— С. 35.

³ Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України (ЦДАВО України), ф. 2201, оп. 1, спр. 594, арк. 172.

⁴ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 602, арк. 4-а.

⁵ Там же, спр. 594, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 330, арк. 34, 39.

⁷ Там же, арк. 32.

⁸ Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали.— Київ, 1993.— С. 167.

⁹ Там же.— С. 116.

¹⁰ Коновець О. Ф. Просвітницький рух в Україні. XIX—перша третина XX ст.— Київ, 1992.— С. 80.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 1, спр. 598, арк. 61 зв.

¹² Там же, стр. 348, арк. 2 зв.

¹³ Україна.— 1918.— Кн. 1—2.— С. 81.